

نقد آثار علامه قطب‌الدین محمود شیرازی (با تأکید بر رویکرد آثار پزشکی و معرفی هر یک از آثار)

سید علیرضا گلشنی^{الف*}، عباس سرافرازی^ب

^{الف} دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران / دفتر مطالعات تاریخ پزشکی ایران، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران
^ب دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

سابقه و هدف: محمود بن مسعود بن مصلح معروف به قطب‌الدین شیرازی دانشمند، طبیب، فیزیک‌دان، ریاضیدان، مورخ و منجم ایرانی یکی از بزرگترین دانشمندان ایرانی، و فیلسوفان صوفی منش می‌باشد، که در این پژوهش پس از بحث و بررسی زندگانی این دانشمند، به بررسی آثار فاخر وی با تأکید بر آثار پزشکی می‌پردازیم.

مواد و روش‌ها: روش بکار گرفته شده این پژوهش، در این رساله، روش کتابخانه‌ای و پژوهشی تاریخی (Historical Research) می‌باشد و نگاهی تاریخ نگارانه و شیوه‌ای است که در علوم انسانی مرسوم می‌باشد، به نقد و بررسی آثار علامه قطب‌الدین شیرازی می‌پردازیم. **نتیجه‌گیری:** در این پژوهش به بررسی عمیق زندگی و نقد آثار با رویکرد پزشکی این حکیم بلند آوازه پرداختیم. به علت آشنایی علامه با مباحث فلسفی، پزشکی، نجوم، ادبیات، تاریخ و علوم قرآنی می‌توان نتیجه گرفت که وی جهان‌بینی میانه‌روگونه‌ای میان عقل‌گرایی و تقدیرگرایانه‌ای داشته که این دیدگاه در تمام آثار علمی‌اش منعکس شده است. که در بسیاری از آثار علما، دانشمندان و مکاتب فلسفی، دینی، ستاره‌شناسی و طبی بعد از خود انعکاس یافته است.

تاریخ دریافت: اسفند ۹۴

کلیدواژه‌ها: علامه قطب‌الدین شیرازی، ایلخانان مغول، نقد آثار علمی، پزشکی، شیراز، تبریز.

تاریخ پذیرش: دی ۹۵

مقدمه:

از آن جا که قطب‌الدین فردی بسیار دانش دوست بود، علاوه بر شاگردی نزد پدر و عموی خود، با سفر به نقاط مختلف، از محضر اساتید بزرگی چون شمس‌الدین محمد کیشی، شرف‌الدین بوشکانی، خواجه نصیرالدین طوسی، نجم‌الدین کاتبی، علامه مؤیدالدین عرضی و ... بهره فراوان یافت به طوریکه علاوه بر طب، در علوم دیگری همچون ریاضی، فلسفه، ستاره‌شناسی، علوم ادبی و دینی و موسیقی، هم چنین نواختن رباب و سرودن شعر، بازی شطرنج و فنون شعبه به پیشرفت قابل توجهی رسید (۳-۵).

قطب‌الدین شیرازی با اتابک فارس ابوبکر بن سعد زنگی معاصر بوده و زمان حمله هلاکوخان به بغداد و سقوط خلافت بنی عباس را درک نموده است، وی با دوران هشت ایلخان

علامه قطب‌الدین محمود بن مسعود شیرازی، یکی از بزرگترین نوابغ قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری قمری ایران اسلامی می‌باشد که به سال ۶۳۴ ه.ق، در شیراز یا به روایتی ضعیف‌تر در دو تنگ کازرون، چشم به جهان گشود (۱ و ۲). وی فرزند ضیاء‌الدین محمود بن مسعود کازرونی، پزشک معروف و از مشایخ صوفیه بود که در بیمارستان مظفریه شیراز به تدریس و درمان بیماران مشغول بود. قطب‌الدین نزد پدر و عموی خود، کمال‌الدین ابوالخیر کازرونی، به تحصیل علم طب و کحالی (چشم پزشکی) پرداخت و پس از مرگ پدرش، در سن چهارده سالگی رسماً در بیمارستان مظفریه جانشین او گردید (۲-۴).

«در جمله علوم بحری بود بی کرانه، جامع ایمانی و یونانی (علم طب)، در منطق و حکمت آیتی بود و در هندسه و هیئت و ریاضی حکایتی و در اصول بی مثل و شبیه و نظیر، در کلام و علم معنا و بیان از دندان دلربایان منظوم‌تر...» (۱۱ و ۷).

مواد و روش‌ها:

روش بکار گرفته شده این پژوهش، روش کتابخانه‌ای و پژوهشی تاریخی (Historical Research) می‌باشد و نگاهی تاریخی نگارانه و شیوه‌ای است که در علوم انسانی مرسوم می‌باشد، به نقد و بررسی آثار علامه قطب‌الدین شیرازی می‌پردازیم.

در بررسی صورت گرفته از موسسات تحقیقاتی، کتابخانه‌ها و مراکز کتابخانه‌های مجازی به موارد با ارزشی مشاهده شد که می‌تواند سطح کمی و کیفی این مقاله را ارتقا بخشد. نسخ متعدد خطی، چاپ سنگی و همچنین نسخ تصحیح شده از آثار علامه این آثار مشاهده شد که در بازگویی این تحقیق می‌تواند یاری رسان بسیار مناسبی باشد.

در نهایت مراحل گردآوری و تدوین این تحقیق از آغاز تا خاتمه به ترتیب زیر می‌باشد:

الف) بررسی و مطالعه دقیق مطالب باقیمانده از علامه قطب‌الدین در لابلای منابع دسته اول تاریخی، تذکره‌ها، تحقیقات جدید و مقالات علمی، رجوع به منابع عربی و فارسی و در صورت لزوم ترجمه این منابع.

ب) فیش برداری مطالب مربوط به موضوع تحقیق.

ج) دسته بندی منظم فیش‌ها براساس فصل بندیهای مقدماتی، برای استفاده مطلوب و بررسی هرچه بهتر اطلاعات.

د) تدوین و نگارش مطالب.

آثار پزشکی علامه قطب‌الدین شیرازی:

از علامه کتاب‌های مهمی در زمینه پزشکی، بر جای مانده است که مورد بررسی قرار می‌گیرند:

- تحفه السعدیه:

این کتاب که به نام‌های نزهه الحکما و روضه الاطبا و شرح کلیات قانون نیز معروف است، بزرگترین و مهمترین اثر

مغول [هولاکوخان پسر تولوی پسر چنگیز از ۶۵۱ تا ۶۶۳ ه. ق. ۲. اباخان پسر هولاکو از ۶۶۳ تا ۶۸۰ ه. ق. ۳. تگودار (سلطان احمد) پسر هولاکو از ۶۸۰ تا ۶۸۳ ه. ق. ۴. ارغون‌خان پسر اباخان از ۶۸۳ تا ۶۹۰ ه. ق. ۵. گیخاتوخان پسر اباخان از ۶۹۰ تا ۶۹۴ ه. ق. ۶. بایدوخان پسر طرغان پسر هولاکو از جمادی‌الاولی ۶۹۴ تا ذیقعد ۶۹۴ ه. ق. ۷. غازان پسر ارغون از ۶۹۴ تا ۷۰۳ ه. ق. ۸. الجایتو (خدابنده) پسر ارغون از ۷۰۳ تا ۷۱۶ ه. ق. [.. معاصر بود (۷ و ۶). هنگام تأسیس رصدخانه مراغه به نزد استاد خواجه نصیرالدین طوسی رفت و به علت آشنایی به علم هیئت (ستاره‌شناسی) در تکمیل زیج همت گماشت. وی اشارات ابن سینا و قسمتی از فلسفه و قانون بوعلی سینا را نزد خواجه نصیرالدین گذرانید. خواجه نصیر نیز قسمتی از علم هیئت و قسمتی از قانون بوعلی را از علامه قطب‌الدین آموخت. ارتباط این دو را معلّم استاد، معلّم می‌گویند. اما ارتباط این دو دیری نپایید و به خاطر اختلافی که با خواجه نصیر پیدا کرد مراغه را ترک کرد و به اکثر نقاط سرزمین ایلخانان مسافرت کرد (۸). سپس به سمت قاضی القضاة در شهرهای سیواس و ملطیه و در زمانی دیگر به عنوان سفیر احمد تکودار، ایلخان مغول، برای رفتن به مصر منصوب گردید. این امر نشان دهنده اهمیت و برجستگی این مرد فرهیخته می‌باشد (۹ و ۲).

قطب‌الدین در بازگشتش به تبریز با مورخ و وزیر دانشمند، رشیدالدین فضل‌الله ملاقات کرد. در این مراکز خلافت ایلخانان بود که تقریباً پس از چهارده سال که عمدتاً در انزوا و عزلت سپری گشت و خود را وقف نوشتن نمود، در آخر، در ماه رمضان ۷۱۰ ه. ق. پس از ۷۶ سال زندگی گهربار و بی نظیر علمی، در تبریز درگذشت و در قبرستان چرنداب آرامید (۹ و ۲).

او و علامه حلّی نخستین کسانی بودند که در تاریخ اسلامی لقب علامه به آنها داده شده است. و به نظر می‌رسد به علت تسلطی که این دو عالم بر علوم زمانه خود داشته‌اند، به آنها اعطا گردیده است (۱۰). علامه همچنین به «عالم ایرانیان»، «علامه شیرازی» و «ملا قطب» نیز معروف بود. در تاریخ اولجایتو مقام علمی علامه را چنین ستوده است:

خویش بود فرا گرفت و در چهارده سالگی بعد از فوت پدر در سال ۶۴۸ منصب پزشکی و کمال بیمارستان مظفری شیراز یافت و ده سال تا ۶۵۸ در آن بیمارستان کار می‌کرد و بعد از آن کلیات قانون را نزد عم خود کمال الدین ابوالخیر بن مصلح کازرونی و حکیم شمس الدین محمد بن احمد کیشی و شرف الدین زکی بوشکانی که از معلمان معروف طب بودند، آموخت و بعضی از شرحهای مقدم بر خود را که همه را نارسا یافته بود مطالعه کرد و چون بخدمت خواجه نصیر رسید پاره‌ای از دشواریها را نزد او رفع کرد و بعد از آن با ملاقات پزشکان خراسان و عراق و بغداد و روم مشکلات دیگر خود را حل نمود و سپس در مصر شروح جدیدی را از قانون خاصه فیلسوف محقق علاء الدین ابوالحسن علی بن ابی الحزم قرشی معروف به ابن نفیس را مطالعه کرد و بدین طریق غالب مشکلات قانون بر وی آسان گشت و آنگاه به شرح آن و جواب دادن به خرده‌گیریهای گذشتگان بر قانون مبادرت نمود. بنابراین همچنانکه علامه خود گفته است نباید پنداشت که کار شرح قانون را دیگران کرده و چیزی برای او نگذاشته‌اند بلکه او پراکنده‌های قانون را فراهم آورد و دشواریهای آنرا حل کرد و به ایرادات پاسخ گفت و از مطالعات همه شارحان پیش از خود و همه استادانی که درباره این کتاب نظرهایی داشته و یا در حواشی نسخه‌های آن یادداشت‌هایی نموده بودند استفاده کرده و همچنین خلاصه‌یی از بهترین کتابها و رساله‌های پیشینیان را که در باب هر فصلی از فصول طب وجود داشت بجای خود آورد خاصه از جالینوس و رازی و ابن طیب و ابن ابی صادق و ابوسهل مسیحی. علامه قطب الدین این کتاب خود را بنام سعدالدین ساوجی (م ۷۱۱) وزیر غازان خان و همکار رشید الدین فضل الله «التحفة السعدیة» نامید» (۲).

قطب الدین شیرازی در پنج جلد و به نظم عربی می‌باشد. تقسیم‌بندی کتاب کاملاً براساس قانون بوده و از آن پیروی می‌نماید. از نظر حجم نیز تقریباً برابر خود کتاب می‌باشد (۱۲). و موضوع این کتاب در زمینه کلیات، بیماریها و داروشناسی است (۱۳). مطالبی که مبهم و مورد تردید علامه قطب الدین بوده با نظریات شخصیتی چون خواجه نصیرالدین طوسی بصورت فصل الخطاب ذکر شده است (۱۴). [کتاب التحفة السعدیة (شرح قانون ابن سینا) اثر علامه قطب الدین شیرازی، بصورت اسکن از روی نسخه خطی در تهران توسط دانشگاه علوم پزشکی ایران در سال ۱۳۸۷ به زینت چاپ رسیده است].

این کتاب در حقیقت شرحی است بر قانون ابن سینا که قطب الدین در سرتاسر حیاتش بر روی آن کار کرد، و در سه مرحله نگاشته شد: در مرحله اول به سال ۶۸۲ ق. پس از بازگشت از مصر، مرحله دوم در سال ۶۹۴ ق در تبریز و مرحله سوم را در سال ۷۱۰ ق، دو سه ماهی قبل از مرگش نوشت. این اثر در حدود ۱۵۱ هزار بیت می‌باشد و چون این اثر اولین بار در زمان سلطنت غازان محمود (۷۰۳-۶۹۴ ق) انتشار یافته و به وزیر سلطان یعنی سعدالدین محمد ساوجی اهدا شده، مؤلف نام آن را التحفة السعدیة نام نهاده است (۱۵). اما در مورد ارزش این شرح باید گفت که اهمیت و ارزش قانون بدان پایه بوده که دانشمندان بسیار آن را مورد شرح و تفسیر قرار دادند و مدرسان آن کتاب به شروح و تفاسیر آن مراجعه می‌کردند و برای نشان دادن اهمیت قانون کافی است مشخص شود به آنچه که قطب الدین شیرازی در کتاب شرح کلیات قانون خود (- التحفة السعدیة) آورده، مراجعه شود تا ملاحظه گردد تا چه اندازه در قرن هفتم این کتاب از نظر علما و دانشمندان و اطباء مهم بوده است (۱۶). قطب الدین در آغاز کتاب تحفه سعیدیه پس از بحث در مورد خاندان شهیرش و نحوه آموزش پزشکی اش به آشنایی خود با طب و کتاب قانون را بیان می‌کند و علت و انگیزه خود را در این شرح چنین به نیکویی بیان نموده است:

«... از کودکی به طب توجه داشت و آنرا از پدر خود ضیاء الدین مسعود بن مصلح کازرونی که از پزشکان نامور عهد

به عنوان مقدمه علم پزشکی یاد کرد، چرا که مباحثی در آنها مطرح شده که فراگیری آنها برای همه دانش آموزان رشته طب ضروری و لازم است. از سوی دیگر این مباحث به قلم کسی به رشته تحریر در آمده که خود دانشمندی بزرگ به شمار می‌رود و کتاب‌هایی در رشته پزشکی به رشته تحریر در آورده است. ارزش دیگر این اثر جمع‌آوری توصیه‌هایی اخلاقی از پزشکان است، مطالبی که برای جستن آنها زمان و تتبع زیادی لازم است و چه‌بسا بسیاری از آنها در منابع دیگری غیر از آنچه قطب‌الدین شیرازی نوشته یافت نشود (۱۷).

فصل اول و دوم این کتاب سلسله گفتارهایی از مؤلف پیرامون اهمیت و ارزش علم طب و دانش‌هایی است که دانشجوی پزشکی به آنها نیاز پیدا می‌کند. فصل سوم نقل قول‌ها از پزشکان بزرگ که به عنوان وصیت و توصیه‌نامه‌هایی از این اطباء نقل شده است. صبغه این بخش بیشتر صبغهای اخلاقی است یعنی حرفی از مباحث علمی و نقدها و انتقادات مطرح نیست، بلکه مؤلف صفات و اخلاقی را که پزشکان باید به آن متخلق باشند از زبان پزشکان بزرگ و در قالب وصیت‌نامه‌ها آورده است. در انتهای کتاب نیز فهرست اعلام، کتب، گیاهان، بیماری‌ها و مصطلحات تشریح تدوین شده است (۱۷). [رساله فی بیان الحاجة إلى الطب و الأطباء و وصایاهم؛ اثر علامه قطب‌الدین شیرازی، به اهتمام دکتر محمد فؤاد ذاکری و بر اساس دو نسخه خطی موجود در دارالکتب قاهره تصحیح و تحقیق شده است. از روی همین نسخه در تهران از سوی دانشگاه علوم پزشکی ایران در سال ۱۳۸۷ به زینت چاپ آراسته شده است. قسمتی از این کتاب تحت عنوان «آیین طبابت: اخلاق پزشکی از دیدگاه علامه قطب‌الدین شیرازی» توسط سیدحمدا... مساوات، محمدهاشم هاشم‌پور و مجتبی حیدری در سال ۱۳۹۲ توسط مترجمان دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی استان فارس شیراز و انتشارات نوید شیراز به چاپ رسید.]

- رساله فی البرص

این رساله نیز از دیگر آثار که در زمینه پزشکی به قطب‌الدین منسوب می‌باشد، پیسی یا برص یا ویتیلیگو (Vitiligo)

قسمتی از کتاب تحفه سعیدی

- رساله فی بیان الحاجة الی الطب و آداب الاطبا و وصایاهم:

این اثر که به قطب‌الدین منسوب است به عربی و در سه بخش نوشته شده و از جمله نگاه‌های است که پیرامون جایگاه علم طب و ارزش آن و کلیاتی در اخلاق پزشکی به رشته تحریر در آمده است. طرح مباحثی این‌گونه از آن جهت ارزشمند است که اولاً اهمیت علم طب را برای دانشجویان این علم تبیین می‌نماید و ثانیاً به مباحث اخلاقی مرتبط با علم پزشکی - که شاید چندان به آن توجهی نمی‌شود - بها داده می‌شود تا پزشکان علاوه بر برخورداری و توجه به دانش و تجربه از این مباحث ارزشمند نیز غفلت ننمایند (۱۷).

از سال تحریر این رساله مشخص نیست چرا که نه تصریحی از مؤلف در این باره وجود دارد و نه حتی اشاراتی که سال تقریبی نگارش این اثر را برای ما روشن نماید.

کتاب مشتمل بر یک مقدمه و سه فصل است. در مقدمه مطالبی درباره مؤلف، نسخ و روش تحقیق کتاب آمده است. گسترده‌ترین بخش کتاب را فصل سوم تشکیل می‌دهد و شاید بتوان گفت این فصل سودمندترین بخش کتاب نیز به شمار می‌رود، چرا که در آن تذکرات مفیدی دیده می‌شود. این اثر را باید در مجموعه نگاه‌های به حساب آورد که می‌توان از آنها

الأدویه و قرابادین کبیر از آثار حکیم عقیلی خراسانی شیرازی (پزشک قرن دوازدهم هجری) به علامه نقل قول شده است (۲۰-۳۱).

دیگر آثار علامه:

دیگر آثار علامه نیز خالی از دانش طب نبوده که در اینجا به بررسی سایر آثار غیر پزشکی علامه می‌پردازیم:

آثار فلسفی:

- دره التاج لغره الدباج

این کتاب بزرگترین تالیف جامع پس از شفای ابن سینا در علوم فلسفی (علم اعلی یا الهیات، علم اوسط یا ریاضیات، علم اسفل یا طبیعیات و علم منطقی) است که به زبان فارسی و در سالهای ۶۹۳-۷۰۵ق به نام امیر دباج از امرای اسحاق‌وند مغرب گیلان نوشته شده است (۸).

دره التاج حکم دائرة المعارفی را در علوم عقلی دارد و مؤلف در آن پس از بحث علمی درباره حقیقت علم مقاله جامعی درباره تقسیم علوم آورده است و در آن مقاله علوم و صناعات را به حکمی و غیر حکمی، و دینی و غیر دینی منقسم داشته و سپس بذکر اقسام حکمت و اصول و فروع علوم حکمی و همچنین علم منطقی پرداخته و هریک از آنها را شرح داده است. علوم دینی را هم بر عقلی و نقلی و مرکب از عقل و نقل منقسم داشته و شرحی مستوفی درباره آنها داده و علم ادب را هم در «قسم تبع از علوم دینی» آورده است ... بر رویهم باید دانست که در مبحث تقسیم و توضیح علوم در دره التاج از محدودیتی که در کتب و رسالات تقسیم علوم پیش از علامه قطب الدین شیرازی می‌بینیم اثری نیست (۲). از آن جا که این اثر دوازده رشته از علوم مختلف در تقسیم‌بندی بسیار مفصل تر و راجع است بهمه اقسام علوم و اطلاعاتی که در تمدن اسلامی تا اواخر قرن هفتم هجری حاصل شده بود اعم از علوم معقول و منقول؛ صاحب کتاب در پایان این فصل بحثی مفصل و پر از شواهد و دلایل درباره علم اصول (اصول دین - کلام) آورده و بدین نحو باین فصل رنگ کلامی خاصی بخشیده است و بعد ازین مقدمات است که علامه شیرازی

یک نوع بیماری پوستی است که در آن لک‌های سفید رنگ به دلیل از دست رفتن رنگدانه پوست بوجود می‌آیند. این رساله به بررسی عوامل پیشگیری و علل ایجاد این بیماری و نحوه درمان آن می‌پردازد. از این رساله تنها نسخه‌ای خطی در کتابخانه برلین در آلمان نگهداری می‌شود (۱۸ و ۱۹).

- شرحی بر شرح الارجوزه فی الطب بوعلی سینا
این رساله از دیگر آثار که در زمینه پزشکی به قطب الدین منسوب می‌باشد. ارجوزه (orjuze) در معنای لغوی، هر شعر عربی که در وزن قصیده و از بحر رجز باشد و به معنای شعر خواندن و خودستایی و معرکه‌گیری است و این اصطلاح در علم طب وارد شده و به معنای خودستایی در علم طب می‌باشد. شرحی بر شرح ارجوزه در واقع شرح و تلخیصی از رساله شرح ارجوزه ابن سینا است و اصل کتاب ارجوزه متعلق به بقراط می‌باشد (۱۸ و ۱۹).

تاثیر علامه بر آثار پزشکان بعد از خودش

در این مخلص به علت دانش و اعتبار بسیار علامه قطب الدین به ذکر و تاثیر بر ارجاع سایر پزشکان و دانشمندان به آثار پزشکی اش می‌پردازیم، که در پیشرفت دانش پزشکی نقش داشته است؛ در اثر «متن و ترجمه کتاب قانونچه فی الطب» از محمود بن محمد چغمینی خوارزمی (متوفی بعد از ۶۱۸ ق)، «شرح افسرائی (شرحی بر کتاب الموجز فی الطب ابن نفیس قرشی)» از جمال الدین محمد اقسرای (متوفی ۷۹۱ ق)، «رساله أطریلال» از حکیم عمادالدین محمود بن مسعود شیرازی (۱۵۱۵-۱۵۹۲ م)، «تذکره اولی الألباب» از داود بن عمر انطاکی (متوفی ۱۰۰۸ ق)، «طب اکبری» از میر محمد اکبر بن محمد شاه ارزانی شیرازی دهلوی (پزشک قرن یازدهم و دوازدهم هجری)، «اکسیر اعظم» از محمد اعظم ناظم جهان (متوفی ۱۳۲۰ ق)، «التحفه الناصریه» از ابوالقاسم بن محمد جعفر نائینی اصفهانی (پزشک قرن سیزدهم و چهاردهم هجری)، «جامع الأعشاب و النباتات الجنسیه» از یحیی فرحات، تریاق فاروق از کمال الدین حسین شیرازی (پزشک قرن دهم و یازدهم هجری)، همچنین در آثار خلاصه الحکمه، مخزن

این اثر رساله ای مختصر به عربی است که که مبتنی بر شرح حکمه الاشراق می‌باشد و پس از سال ۶۹۴ ق نوشته شده است.

- رساله فی اثبات الواجب:

این اثر به عربی است.

- شرح و حاشیه بر اشارات ابن سینا:

این اثر که به قطب‌الدین منسوب می‌باشد به عربی نوشته شده است. گویا از این دو کتاب در کتاب نامه‌های قدیمی ذکری به میان نیامده (۲ و ۳۲).

- عشق نامه:

این کتاب به فارسی و موضوع آن عرفان می‌باشد که دارای مقدمه، یک خاتمه و سه فصل در بیست برگ می‌باشد و تقریباً با رساله فی العشق ابن سینا در فلسفه قابل قیاس می‌باشد (۳۵).

- رساله فی التصور و تصدیق:

این کتاب که به قطب‌الدین منسوب است به زبان عربی است و احتمال می‌رود که از قطب‌الدین رازی باشد. (۳۵)

- شرح بر روضات الناظر طوسی:

این کتاب شرحی است بر روضات الناظر خواجه نصیر الدین طوسی به فارسی که پیرامون مسائل وجود شناسی می‌باشد. گویا این اثر برای بهاء الدین جوینی نوشته شده است (۳۲).

- رساله‌ای در اخلاق:

این اثر به فارسی است که به قطب‌الدین منسوب است و گویا برای عزالدین طیبی «شاه شیرازی» نوشته شده است. از این کتاب نسخه خطی در دست نیست و ظاهراً مفقود شده است. (۳۵).

- شرح النجاه:

شرحی است بر کلیات النجاه ابن سینا به زبان عربی (۳۵).

آثار نجومی:

- نهایی الادراک فی درایه الافلاک:

این کتاب مهم ترین اثر نجومی قطب‌الدین به عربی می‌باشد که شامل چهار مقاله در زمینه هیئت است؛ علامه این کتاب را در سال ۶۷۸ ق، تالیف و گویا آن را به بهاء الدین

بشرح علم منطق و اصول و فروع علم حکمت می‌پردازد. (۲) این کتاب را بسبب اشتمال بر ابواب مختلف علوم و شرح مستوفای آنها «انموذج العلوم» (علم العلوم) و انبان یا همیان ملا قطب نیز نامیده‌اند (۱۳ و ۳۲).

از منظر علم النفس (دانش روانشناسی) که جزئی از علوم پزشکی به حساب می‌آید، نیز این کتاب مباحث بسیاری بر مباحث عقلی، محسوسات و ادراکات را که خاص دانش روانشناسی بوده بیان نموده و آن‌ها را منبعث از قوای روحانی و نفسانی دانسته می‌نویسد:

«...کی جمیع ادراکات ما، و تحریکات ارادی ما- کی صادرست از ادراک ما، نفسی واحده است- که مدرک جمیع اصناف ... چه حاکم بچیزی بر چیزی، واجب است کی مدرک هر یکی ازیشان باشد، و اگر بعضی از آن به آلتی بدنی باشد، و بعضی از آن بغیر آلت بدنی [روحی یا نفسانی] و اوست که موصوف است بشهوت، و نفرت، و لذت، و الم. و ارادت، و قدرت، و فعل ... و هیچ حاجتی نیست باکتساب آن به برهان» (۳۳).

- شرح حکمه الاشراق:

این کتاب مهم ترین شرح بر حکمه الاشراق سهروردی است که به زبان عربی، در سال ۶۹۴ ق، نوشته شده و مولف در نگارش آن از شرح شهرزوری بر حکمه الاشراق بهره برده است. نویسنده آن را به جمال الدین دستجردانی وزیر بایدو و ارغون، پیشکش کرده است. در این کتاب عقاید سهروردی در باب اشراق، به بهترین شکل و به زبانی ساده بیان شده است (۳۴).

- حاشیه بر حکمه العین:

این کتاب حاشیه است بر حکمه العین نجم‌الدین کاتبی قزوینی از اساتید قطب‌الدین، که به زبان عربی و اولین حاشیه بر این کتاب بوده است که ضمیمه شرح شمس‌الدین میرک بخارایی بر حکمه العین قزوینی گردید و به چاپ رسید (۱۳ و ۳۲).

- رساله فی تحقیق عالم المثل و اجوبه اساله بعض الفضلا:

لجابرین افلاح، حل مشکلات مجسطی که ظاهراً مفقود شده است، تحریر الزیج الجدید الرضوانی به عربی نام برد (۳۲).

آثار ریاضی:

- ترجمه تحریر اصول اقلیدس:

این کتاب که ترجمه‌ای از تحریر اصول اقلیدس خواجه نصیر طوسی می‌باشد، به زبان فارسی نوشته شده و در سال ۶۸۱ ق به نام امیر شاه تاج الدین به پایان رسیده است (۳۲ و ۵).

- رساله فی حرکت الدرجه و النسبه بین المستوی و المنحنی:

این اثر به زبان عربی است و گویا شرح بر رساله‌ای نامعلوم می‌باشد که نویسنده در آن سعی کرده به این سوال که آیا خط مستقیم کوتاهتر از خط منحنی است، پاسخ دهد (۳۲).

- از دیگر آثار ریاضی قطب الدین رساله در توضیح قضایای اقلیدس و تحریر اقلیدس به عربی را می‌توان نام برد (۳۲).

آثار دینی و علوم عربی:

- مفتاح المفتاح:

قطب الدین شیرازی کتابی در شرح علوم ادبی هم دارد که کتاب مفتاح المفتاح شرحی است بر مفتاح العلوم سکاکی که به زبان عربی، در زمینه صرف و نحو و معانی و بیان نوشته شده است (۲). نویسنده این اثر را به صورت نظم در ۳۲ هزار بیت تألیف کرده و آن را به همام تبریزی تقدیم کرده است. نگارش کتاب گویا در سال ۷۰۱ ق به پایان رسیده است (۱۳). بنابر قول مشهور وی نزد خواجه نصیرالدین طوسی تحصیل علوم کرده و علامه قطب الدین کتاب مفتاح المفتاح را بخواهش او تألیف نموده است (۲).

- فتح المنان فی تفسیر القرآن:

این کتاب که به تفسیر علامی معروف می‌باشد، تفسیری از قرآن تا آیه ۱۱۹ سوره بقره است که در ۴۰ جلد و به عربی تألیف شده است. از این کتاب نسخه‌ای ناقص در کتابخانه خدیویه مصر موجود است (۱۳ و ۳۲).

- شرح کشاف:

جوینی پسر شمس الدین جوینی هدیه کرده است. در این اثر بخشهایی پیرامون گیتی شناسی، جغرافیا، علم پیدایش سطح کره زمین، هواشناسی، مکانیک و نورشناسی وجود دارد که هم نظریات علمی ابن هیثم و بیرونی و هم فرضیات علمی جدید پیرامون نورشناسی و حرکت سیارات را منعکس می‌سازد. این کتاب گویا تاکنون تصحیح و چاپ نشده و تنها چند نسخه خطی از آن موجود می‌باشد (۲ و ۱۳).

- اختیارات مظفری:

این کتاب بهترین اثر در نجوم به زبان فارسی است که در چهار مقاله نوشته شده و در اصل خلاصه‌ای از کتاب نهایی الادراک قطب الدین می‌باشد که آن را به مظفرالدین یولق ارسلان فرمانروای قسطنطنیه تقدیم کرده است. این اثر مشتمل بر آراء خاص نویسنده درباره نجوم می‌باشد و در بررسی تاریخ علم در ایران و شناخت نبوغ مولف دارای اهمیت است. از این اثر چند نسخه خطی موجود است (۲).

- التحفه الشاهیه فی الهیئه:

این کتاب در حدود سال ۶۸۴ ق، زمانی که علامه در سیواس قاضی القضاات بود، در زمینه نجوم و برای حل مسائل و مشکلاتی که در کتاب نهایی وجود داشت به زبان عربی و در چهار باب نوشته شد. قطب الدین این اثر را وزیر امیر شاه محمد بن تاج الدین معتز بن طاهر، شاهزاده سلجوقی تقدیم کرده است. از این اثر نیز چند نسخه خطی بر جای مانده است (۲ و ۱۳).

- فَعَلَتْ فَلَاتُلْمُ فی الهیئه:

این کتاب احتمالاً در سال ۷۰۴ ق در تبریز، در زمینه نجوم و به زبان عربی نوشته شده و هدف از نگارش آن رد اشتباهاتی بوده است که به قطب الدین نسبت داده بودند. گویا نویسنده این کتاب را به فرزند خواجه نصیر، اصیل الدین تقدیم نموده است (۳۲).

- شرح تذکره نصیری:

این اثر شرحی بر کتاب معروف تذکره نصیرالدین طوسی و مقاصد التذکره محمد بن علی جمادی است (۵).

- از دیگر آثار نجومی که به قطب الدین منسوب است می‌توان کتاب‌های خرد العجائب، خلاصه اصلاح المجسطی

اثر ادبی و شعری:

علامه قطب‌الدین همانطور که دارای طبعی روان و ادیب بوده و صاحب طبعی شاعرانه نیز بوده که در بسیاری از آثارش قابل مشاهده است، آنچنان که در آثاری چون «دره التاج» و «شرح مفتاح العلوم» و مصاحبات که بین سعدی شیرازی و علامه قطب‌الدین رخ داده در مجموعه‌ای «دیوان قطب‌الدین شیرازی» به زبان عربی توسط نصرآبادی جمع‌آوری شده است (۳۷).

بحث و نتیجه گیری:

قطب‌الدین در زمینه پزشکی شاید در کنار ابن سینا فروغ چندان نداشته باشد اما مردی است که در جامعیت به ابن سینا می‌ماند. وی فیلسوف و ریاضیدان، منجم، موسیقی‌شناس، طبیب، مفسر قرآن، ادیب و مورخ است و همین که در اینهمه از علوم ید طولی داشته است او را سزاوار احترام و تکریم می‌کند، در واقع قطب‌الدین را باید مکمل حکمت و دانش بوعلی سینا دانست، وی بر بسیاری از آثار بوعلی سینا شرح نوشت و در زمینه پزشکی جایگاه ابن سینا را با نگارش تحفه سعدیه چنان ارتقاء داد که کتابش در میان شرح‌های متعدد قانون، دارای اعتبار بوده است. در زمینه اخلاق پزشکی نیز با نگارش «رساله فی بیان الحاجه الی الطب و آداب الاطبا و وصایاهم» سبب توجه بسیار و دادن اعتبار به دانش پزشکی و حکیمانانه‌تر شدن این دانش شد. در زمینه فلسفی با نگارش آثار متعددی چون دایره المعارف فلسفی «دره التاج لغره الدباج» به زبان فارسی، برای نخستین بار اثری فاخر را به این زبان درآورد و علم فلسفه را با زبان فارسی درآمیخت.

به علت آشنایی علامه با مباحث فلسفی، پزشکی، نجوم، ادبیات، تاریخ و علوم قرآنی می‌توان نتیجه گرفت که وی جهان‌بینی میانه‌روگونه‌ای میان عقل‌گرایی و تقدیرگرایانه‌ای داشته که این دیدگاه در تمام آثار علمی‌اش منعکس شده است. که در بسیاری از آثار علما، دانشمندان و مکاتب فلسفی، دینی، ستاره‌شناسی و طبی بعد از خود انعکاس یافته است.

متأسفانه به غیر از دره التاج که البته این اثر نیز نیاز به تصحیح و ساده‌نویسی دارد، آثار دیگر علمی و بلاخص

این کتاب حاشیه‌ای بر تفسیر قرآن زمخشری می‌باشد که در حدود سال ۷۰۱ق به زبان عربی، در دو جلد تالیف شده است. این کتاب با نام الانتصاف فی شرح الکشاف نیز ذکر شده است (۱۳ و ۳۲).

- شرح مختصر ابن حاجب:

این اثر شرحی است بر مختصرالاصول ابن حاجب به زبان عربی که اولین شرح بر این کتاب می‌باشد. این کتاب گویا به شمس‌الدین جوینی اهدا شده است (۵).

- شرح تلخیص المفتاح:

این کتاب شرحی بر تلخیص المفتاح جلال قزوینی به زبان عربی می‌باشد (۳۲).

اثر تاریخی:

اخبار مغولان در انبانه ملاقطب:

رساله‌ای است خطی در اخبار و تاریخ مغولان در فاصله سال‌های ۵۹۹-۶۹۰ هجری می‌باشد. این رساله متعلق به مجموعه‌ای است که در کتابخانه آیت الله مرعشی ضبط و نگهداری شده است. در این نوشتار از خروج مغول در سال ۵۹۹ هجری آغاز می‌شود، سلطنت و درگذشت چنگیز و جانشینان بعدی او، روی کار آمدن هلاکوخان و سرگذشت او، حرکت هلاکو به سمت بغداد، کشتن خلیفه، یورش هلاکو به جاهای دیگر نظیر شام و مرگ هلاکو سخن رفته است. مولف در جاهای دیگر این رساله درباره چگونگی به سلطنت رسیدن منکوتور پسر هلاکوخان در قفقاق و سلطنت دیگر زمامداران مغولی و رویدادهای مرتبط با این سلسله در شهرهایی چون همدان، آذربایجان و جاهای دیگر مطالبی بیان کرده، و تا آغاز سلطنت ارغون نوه هلاکو در سال ۶۹۰ ادامه می‌یابد. تصاویر صفحات این نسخه در این کتاب آورده شده و گردآورنده به واژه‌های مغولی هم که در این رساله دیده می‌شود اشاراتی نموده و توضیحات کاملی هم از مشخصات شکلی نسخه به مخاطبان عرضه می‌کند. این اثر به اهتمام ایرج افشار از سوی انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی در قم در سال ۱۳۸۹ به چاپ رسیده است (۳۶).

پزشکی حکیم قطب الدین شیرازی هنوز به زبان عربی می- باشد، و هنوز به زبان فارسی یا انگلیسی ترجمه نشده و بسیاری از علما و دانشمندان ایرانی و اروپایی به قدر و منزلت حکیم آشنا نشده‌اند. امید است که پژوهشگران به حل این مشکل قیام نمایند و با تصحیح و ترجمه دیگر آثار علامه قطب الدین شیرازی کمک نمایند. تا بار دیگر شهرت این اندیشمند و پزشک اسلامی به گوش جهانیان برسد.

قدردانی:

در اینجا جا دارد تا این پژوهش را به دوستان عزیزم یونس الیاسی و سیدعلی حسینی که این پژوهش بدون آنها به انجام نمی‌رسید تقدیم نمایم.

References:

۱. حسینی فسایی، حاج میرزا حسن: فارسنامه ناصری. محقق و مصحح: رستگار فسایی، منصور. ج. ۲، امیرکبیر، تهران ۱۳۸۲. ص: ۱۱۴۹.
۲. صفاء ذبیح الله: تاریخ ادبیات در ایران. ج. ۲، انتشارات فردوس، تهران ۱۳۷۸. صص: ۲۴۰-۱۲۲۹.
۳. سامی، علی: شیراز شهر جاویدان. انتشارات نوید شیراز، شیراز ۱۳۶۳. صص: ۱-۱۷۰.
۴. گلشنی، سید علی‌رضا: گلشن شیراز (سیری بر تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی شیراز از آغاز تا انقلاب مشروطه). انتشارات فرهنگ پارس، شیراز ۱۳۸۹. صص: ۷-۱۱۶.
۵. میر، محمد تقی: بزرگان نامی پارس. ج. ۱، دانشگاه شیراز، شیراز ۱۳۶۸. صص: ۴۵۱-۴۶۱.
۶. بزاز دستفروش، مهدی: علامه قطب‌الدین شیرازی (حکیم، موسیقی‌شناس و طبیب قرن هفتم هجری). مجله تاریخ پژوهی: ۱۳۸۸، سال ۱۱، شماره ۴۰ و ۴۱، صص: ۹۵-۱۰۵.
۷. بیانی، شیرین: مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. انتشارات سمت، تهران ۱۳۸۹. ص: ۳۶۳.
۸. حقیقت، عبدالرفیع: دانشمندان ایرانی از کهن‌ترین زمان تاریخی تا پایان دوره قاجار. انتشارات کوش، تهران ۱۳۸۹. صص: ۹-۳۵۷.
۹. اقبال آشتیانی، عباس: تاریخ مغول. امیرکبیر، تهران ۱۳۸۴. ص: ۵۰۷.
۱۰. میر، محمد تقی: شرح حال و آثار علامه قطب‌الدین محمود شیرازی. دانشگاه پهلوی شیراز، شیراز ۱۳۵۴. ص: ۵۴.
۱۱. کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد: تاریخ اولجایتو. به اهتمام: همبلی مهین. انتشارات علمی و فرهنگی تهران ۱۳۸۴. ص: ۱۱۸.
۱۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله: قانون. ترجمه: شرفکندی عبدالرحمن. ج. ۱، سروش، تهران ۱۳۸۹. ص: ۷۳.
۱۳. میر، محمد تقی: پزشکان نامی پارس. دانشگاه شیراز، شیراز ۱۳۶۳. صص: ۶-۱۱۳.
۱۴. قطب‌الدین شیرازی، محمود بن مسعود: التحفه السعدیه (شرح قانون ابن سینا). دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران ۱۳۸۷. ص: ۲.
۱۵. جمعی از نویسندگان: تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (ویژه علوم پزشکی). دفتر نشر معارف، قم ۱۳۸۹. ص: ۱۷۰.
۱۶. ابن سینا، حسین بن عبدالله: طبیعیات دانشنامه علایی. محقق و مصحح: مشکوه سید محمد. دانشگاه بوعلی سینا، همدان ۱۳۸۳. ص: ۱۸.
۱۷. قطب‌الدین شیرازی، محمود بن مسعود: فی بیان الحاجة إلى الطب والأطباء وصایاهم. دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران ۱۳۸۷. صص: ۳-۵.
۱۸. نفیسی، میرزا علی اکبر: فرهنگ نفیسی. ج. ۱، خیام، تهران بی‌تا. صص: ۱۶۷-۵۷۷.
۱۹. ظل الرحمن: قانون ابن سینا، شارحان و مترجمان آن. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۸۳. ص: ۶۰.
۲۰. چغمینی، محمود بن محمد: متن و ترجمه کتاب قانونچه فی الطب. ترجمه و تصحیح ناظم اسماعیل. ابژ، تهران ۱۳۸۹. ص: ۳۱۷.
۲۱. اقسرای، جمال‌الدین: شرح أفسرانی (شرحی بر کتاب الموجز فی الطب ابن نفیس). مقدمه از محمد مهدی اصفهانی، ج. ۱، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران ۱۳۸۷. ص: ۵۳.
۲۲. هروی، محمد بن یوسف و عمادالدین شیرازی: عین الحیاة - رسالۃ أطریلال. تصحیح محمد حسین هوشیاری. موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران ۱۳۸۶. ص: ۱۳۹.
۲۳. انطاکی، داود بن عمر و تلامذته، أهد: تذکرة أولی الألباب- الجامع للعجب العجاب. موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت بی‌تا. ص: ۱۵۷.

- ۲۴ . ارزانی، میر محمد اکبر بن محمد شاه: طب اکبری، ج. ۲، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، قم ۱۳۸۷. ص: ۱۳۶۸.
- ۲۵ . ناظم جهان، محمد اعظم: اکسیر اعظم. ج ۳. موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران ۱۳۸۷. ص: ۵۶۶.
- ۲۶ . نانینی اصفهانی، ابوالقاسم بن محمد جعفر: التحفة الناصرية. موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران ۱۳۸۷. ص: ۳۴.
- ۲۷ . فرحات، یحیی: جامع الأعشاب و النباتات الجنسية. الدار العالمية، بیروت ۱۴۱۴ ق. ص: ۱۲.
- ۲۸ . جمعی از نویسندگان: گنجینه بهارستان (تریاق فاروق). ج. ۲، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۶. ص: ۱۸۶.
- ۲۹ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی: خلاصة الحکمة. ج. ۳، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، قم ۱۳۸۵. ص: ۳۵۹.
- ۳۰ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی: مخزن الأدویه: دائرة المعارف خوردنیها و داروهای پزشکی سنتی ایران (طبع قدیم). اسماعیلیان، تهران ۱۳۸۰. ص: ۹۲.
- ۳۱ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی (بی‌تا). قرابادین کبیر. کتابخانه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران بی‌تا. ص: ۷۷۹.
- ۳۲ . رشنوزاده، بابک: سیری در آثار قطب الدین شیرازی. مجله کیهان فرهنگی: ۱۳۸۶، سال ۲۶، شماره ۲۵۰، صص: ۶۴-۵۸.
- ۳۳ . قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود: دره التاج لغره الدباج. به کوشش: مشکوه سید محمد. حکمت، تهران ۱۳۶۹. ص: ۷۲۳.
- ۳۴ . کدیور، محسن: کتابشناسی توصیفی فلسفه اشراق. مجله آینه پژوهش: ۱۳۷۳، سال ۵، شماره ۲۶، صص: ۱۰۶-۱۲۴.
- ۳۵ . رشنوزاده، بابک: ابوالثناء قطب الدین محمود بن مسعود شیرازی. کتاب ماه علوم و فنون: ۱۳۸۸، سال ۱۰، شماره ۱۱۳، صص: ۷۸-۸۷.
- ۳۶ . قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود: اخبار مغولان (۶۵۰ - ۶۸۳) در انبانه ملا قطب. به کوشش: افشار ایرج. کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، قم ۱۳۸۹. صص: ۱۲-۳.
- ۳۷ . آقا بزرگ الطهرانی، محمد محسن: الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج. ۳، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۲. ص: ۸۸۴.